

**Тематика козацького здобичництва на сторінках
«Записок Одеського товариства історії та старожитностей»**

Оксана Амеліна

ORCID: 0000-0002-2450-7848

ResearcherID B-6935-2019

sunkiss2017@ukr.net

*Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
вулиця Дворянська, 2, м. Одеса, 65082, Україна*

Анотація. У публікації розглянуто інформаційні можливості «Записок Одеського товариства історії та старожитностей» у питанні дослідження козацького здобичництва. Дане періодичне видання містить чимало інформації щодо одного з найцікавіших та дискусійних видів козацької здобичі – полону. З'ясовано, що на сторінках «Записок» розміщено розвідки щодо взаємодії козаків із тюркськими народами в межах Причорномор'я та Приазов'я, що допомагає у комплексному вивченні здобичництва як явища військово-побутової культури українського козацтва. Досліджено опис торгових шляхів козаків, що проходили суходолом, Чорним та Азовським морями; розташування міст-ринків для продажу та обміну захопленої здобичі, в тому числі і полону.

Ключові слова: козацтво; здобичні шляхи; здобич.

Надійшла до редколегії 31.08.2018

Прорецензована 23.10.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

**Themes of the Cossack Prey on
«Memoirs of the Odessa Society of History and Antiquities»**

Oksana Amelina

ORCID: 0000-0002-2450-7848

ResearcherID B-6935-2019

sunkiss2017@ukr.net

*Odessa I. I. Mechnikov National University
2, Dvoryanska str., Odessa, 65082, Ukraine*

Abstract. In the article we are talking about the information capabilities of the «Memoirs of the Odessa Society of History and Antiquities» (*Zapysky Odes'koho tovarystva istoriyi ta starozhytnostey*) on the issue of the study of Cossack prey. This periodical contains a lot of information about one of the most interesting and debatable types of Cossack mining – captivity. Also on the pages of *the Notes* are posted intelligence on the interaction of Cossacks with the impoverished peoples within the Black Sea and Azov Sea, which helps in the comprehensive study of mining as a phenomenon of military and domestic culture of the Ukrainian Cossacks. Interesting and useful in the consideration of this issue is a description of the trade routes of the Cossacks, landed by the Black Sea and the Azov Sea. Based on these descriptions, we can talk about the Cossack ways of the Cossacks and the location of city-markets for sale, exchange of captured prey, including captivity.

Keywords: Cossackship; Spurious ways; Prey.

Received 31.08.2018

Reviewed 23.10.2018

Accepted 13.11.2018

XIX ст. в Україні позначилось зростанням інтересу до історії рідного краю. Тому не є дивним, що одним із провідних центрів історичних досліджень стала Одеса. Цілком очевидно, що разом з інтересом до історичних розвідок формувалися дослідницькі та наукові установи. Так, 25 березня 1839 р. за сприянням генерал-губернатора М. С. Воронцова було засновано Одеське товариство історії та старожитностей [8, с. 215], яке стало першою дослідницькою установою на півдні України та другим таким товариством в усій тодішній Російській імперії, після *«Московского общества истории и древностей Российских»*.

Основною метою товариства було дослідження та популяризація історичного минулого переважно регіонів Північного Причорномор'я та Криму. Для публікації досліджень товариство започаткувало вихід *«Записок Одеського товариства истории та старожитностей»* (далі – *«Записки»*). Загалом було надруковано 33 томи, які виходили протягом 1839–1922 рр. Варто зазначити, що товариство проводило археологічні розкопки, на матеріалах яких публікувало різноманітні дослідження з історії Причорномор'я. Однак, окрім археологічного напрямку, в *«Записках»* публікувалося чимало документів, історичних розвідок, які стосувалися середньовічної історії регіону, в тому числі й козацької доби. У даній публікації саме останні цікавлять нас найбільше.

Попри значний історіографічний внесок, *«Записки»* як об'єкт наукового дослідження почали активно вивчати саме в останні десятиліття вже незалежної України. Однак питанням, які стосуються саме козацької доби, а особливо здобичницької діяльності козаків, не було приділено значної уваги. Тому в даному дослідженні акцентуємо увагу саме на публікаціях, які стосуються козацтва, – традиційної козацької діяльності, спрямованої на захоплення здобичі. Отримані із *«Записок»* дані умовно можемо поділити на декілька напрямків. Перший – козацько-тюркська взаємодія.

Зазначимо, що процес формування українського козацтва був доволі складним і пов'язаним із багатьма політичними, культурними, соціальними, економічними, географічними та іншими факторами. Сьогодні ряд дослідників вказують на значний вплив Великого Степового кордону, в межах якого перебувало козацтво, на процес його формування та становлення. У зазначеному регіоні відбувалася активна взаємодія між татарськими ордами та «буйними ватагами» козаків [12, с. 257]. Однією зі складових козацької військової взаємодії з тюркським світом стало здобичництво, в якому відбулася вся специфіка порубіжного способу життя козацтва. На сторінках *«Записок»* знаходимо цікаве уточнення, що кочували у зазначеному вище регіоні поблизу Очакова не просто татарські орди, а одна з найнебезпечніших орд – Едисанська орда татар ногайських [12, с. 259]. Тобто через військово-побутову взаємодію козаки переймали цілий комплекс соціокультурних особливостей не тільки татар, османів, але й ногайців.

У межах козацько-тюркської взаємодії зауважено певні паралелі між татарським ясиром та козацькою здобиччю, яка була різноманітною: від худоби до предметів розкоші. Одним із ключових напрямків здобичного промислу також був полон. Фактично військова здобич ставала економічним підґрунтям для козацтва на початкових етапах його існування в XVI – на початку XVII ст. Після інституалізації українського козацтва та формування окремого соціального стану здобич мала в собі інше смислове навантаження. Перш за все це була платня за лицарське служіння та захист рідної землі в спільноті самих козаків. Тобто здобичництво отримало ідеологічне обґрунтування.

Другий напрямок стосується одного з найменш досліджених видів здобичі – полону. Вплив зазначених змін на трактування здобичної діяльності бачимо у ставленні до полону. Якщо раніше захоплених людей козаки продавали в якості товару [7, с. 146], то в XVII–XVIII ст. частішими стали згадки про захоплення полону заради обміну на побратимів.

Ще одним, не менш цікавим аспектом здобичництва були напади на посольства та купців. Окрім коштовної здобичі та грошей, козаки також практикували заручництво відомих вельмож заради викупу. Чимало зусиль кримський хан докладав для боротьби з постійними походами козаків, а особливо з нападами їх на посольства заради здобичі. Турецький султан Баязид II наказав розібратися з козаками, які грабують купців, та покарати їх на смерть. Так, Менглі-гірей відправив свого сина до Азову, щоб припинити напади козаків та зробити шлях з території Московського князівства до Криму більш безпечним для посольств та купців. Отже, козаки, які постійно взаємодіяли з тюркськими народами, для купців та посольств виявлялися не менш небезпечними, ніж татари.

Здобичні шляхи козаків можна умовно виокремити у третій інформативно-тематичний напрям. На сторінках «Записок» зустрічаємо твердження про те, що козаки під час перемир'я з ногайцями ходили на території давніх торгових міст, таких як: Очаків, Овідіополь, Одессос (на Тілігульському лимані) для торгівлі з турками та ногайцями та обміну в XVI–XVII ст. [12, с. 259]. Можемо припустити, що саме в цих регіонах козаки продавали та обмінювали полонених.

Зауважимо, що, крім уже названих міст, важливу роль у торговельній справі козаків відігравав Хаджебей, тобто місто, яке в 1794 р. перейменували на Одесу. Так, автор статті А. Скальковський зазначає, що «...запорожские наездники, перебегающие иногда заветный Бужский рубеж, и чумацкие караваны отправившихся с хлебом и коровьим маслом к Очакову или Хаджебею, никто не видел этого края. Только с 1794 года, то-есть с основания города у Хаджебейского замка» [12, с. 266]. Тобто бачимо, що на територіях сучасної Одеської та Миколаївської областей активно взаємодіяли ногайські орди з козаками, особливо у питаннях торгівлі. Також знаходимо посилення на

те, що у козацьких архівах (скоріше за все, мова йде про архів Нової Січі) є згадки про те, що козаки, які займалися торгівлею, відвідували Буджацького сераскира Деplet-Герей-Султана, а на зворотному шляху заїжджали до командира Едесанської орди, який на той час розташовувався в районі Куяльника [12, с. 267]. Ця згадка стосується до 1758 р. і свідчить про активні торговельні відносини між козаками, ногайськими ордами та татарами.

У XVIII ст. здобичні походи козаків підлягали забороні з боку імперської влади. Проте окремі козацькі групи ходили на побережжя турецького володіння, минаючи Очаків та Кінбурну [3, с. 4]. В описі Півдня України за 1731–1786 рр. знаходимо свідчення про те, що, окрім нападів турок та татар, місцеве населення також потерпало від козацьких походів, які також брали в полон і людей для продажу [4, с. 81].

Варто зазначити, що здобичні шляхи козаків та торговельні локації збуту здобичі, у тому числі і полону, в окремий період часу співпадали з турецько-татарськими. Так, у документах знаходимо відомості про те, що захоплена з козаками здобич визнавалася їхньою власністю і не підлягала вилученню, окрім того, що її хотіли перекупити [13, с. 757, 830]. Також знаходимо свідчення про те, що військова здобич ділилася між козацькою общиною [13, с. 785]. Доказом даної тези слугують більш пізні спогади місцевого жителя міста Нікополя Решетняка, який помер у 1839 р. Він стверджував, що одна з улюблених чаш кошового отамана Івана Сірка була захоплена козаками під час здобичного походу. Саме цю чашу кошовий залишив собі та часто користувався нею у побуті. Інше захоплене добро було поділене між козаками [6, с. 537].

У статті «Описание Крима Мартина Броневского» цікавими є згадки про те, що козаки ходили в походи не тільки через акваторію Чорного моря, а також і Азовського [9, с. 334]. Так, спираючись на згадки про похід 1556 р., під час якого козаки пройшли азовськими водами до «керченських міст» та розорили їх, а після тим же шляхом повернулися додому [2, с.156], можемо говорити про різноплановість здобичних шляхів козаків та їх зміни відповідно до тогочасних військово-політичних обставин.

Аналізуючи матеріали «Записок» можемо зазначити те, що козаки постійно взаємодіяли з татарами у двох основних аспектах: перший – захист власних територій від нападу турецько-татарських сил, другий – постійні набіги на території Кримського ханства та захоплення здобичі [6, с. 528].

Проте, варто зауважити, що здобичницький промисел другої половини XVII – початку XVIII ст. включав у себе не тільки напади на тюркські народності, але й на поляків та євреїв [10, с. 543]. Окрім цього, як було зазначено раніше, постійними були напади на посольства, в тому числі й Московського князівства.

Після зруйнування Запорозької Січі 1775 р. імперський уряд залишив на кордонах з Кримським ханством козацькі військові частини для захисту території від набігів: «козацькі полки стояли на кордонах по лінії річок Буг та Дніпро» [5, с. 20]. Разом із тим заборона на захоплення здобичі призвела до поступової втрати традицій здобичництва у козацькому середовищі.

Отже, «Записки Одеського товариства історії та старожитностей» є важливим історичним джерелом у вивченні традицій козацького здобичництва. На сторінках зазначеного видання є чимало інформації про один із найцікавіших напрямків здобичницької діяльності козаків – захоплення полону. Також ми знаходимо опис подальшого використання як полонених, так й іншої здобичі. Опис торгових шляхів козаків та місць продажу, обміну здобиччю дають можливість комплексно дослідити не тільки питання козацької торгівлі, але й продажу захоплених козаками людей.

Бібліографічні посилання

1. Апанович, О. М., 1991. *Розповіді про запорозьких козаків*. Київ, сс. 47–48.
2. Брун, Ф., 1863. Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море. *Записки Одесского общества истории и древностей* (далі – *ЗООИД*), Т. 5, сс. 109–156.
3. Бурачков, Ц., 1875. Местоположение древнего города Каркинитеса и монетах ему принадлежавших. *ЗООИД*, Т. 9, сс. 1–133.
4. Гавриил, Р., 1853. Повествования о Новороссийском крае. *ЗООИД*, Т. 3, сс. 81–129.
5. Иванов, П. А., 1904. К истории запорожских козаков после уничтожения Сечи. *ЗООИД*, Т. 25, сс. 20–40.
6. Климов, П., 1867. Материалы для истории Запорожья. Никополь. *ЗООИД*, Т. 6, сс. 523–539.
7. Леп'явко, С., 2000. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття "козацького хліба" в останній третині XVI ст. *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть*. Київ, вип. 1, сс. 143–158.
8. Наріжний, С., 1942. Одеське товариство історії й старовини. *Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі*. Прага, Т. 4, сс. 215–233.
9. Описание Крыма Мартина Броневского. *ЗООИД*, Т. 6, сс. 333–367.
10. Очерки запорожца. *ЗООИД*, Т. 6, сс. 543–550.
11. Сас, П., 2007. Военный промысел запорізьких козаків (перша половина XVII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, вип. 7, сс. 167–196.
12. Скальковский, А., 1844. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и в 1840 годах. *ЗООИД*, Т. 1, сс. 257–275.
13. Устав для Генуезских колоний 1449 год. *ЗООИД*, Т. 5, сс. 757–837.

References

- Anon., 1863. Ustav dlya Genuezskikh koloniy 1449 god [Charter for the Genoese colonies 1449]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 5, pp. 757–837 (in Russian).
- Anon., 1867. Ocherki zaporozhtsa [Cossack essays]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 6, pp. 543–550 (in Russian).
- Anon., 1867. Opisanie Kryma Martina Bronevskogo [Martin Bronevsky's Description of the Crimea]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 6, pp. 333–367 (in Russian).
- Apanovych, O. M., 1991. *Rozpovidi pro zaporoz'kykh kozakiv* [Stories about the Zaporozhian Cossacks]. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).
- Brun, F., 1863. Sledy drevnego rechnogo puti iz Dnepra v Azovskoe more [Traces of the ancient river route from the Dnieper to the Azov Sea]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 5, pp. 109–156 (in Russian).
- Burachkov, T., 1875. Mestopolozhenie drevnego goroda Karkinitesa i monetakh emu prynadlezhashchikh [The location of the ancient city of Karkinites and the coins owned by him]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 9, pp. 1–133 (in Russian).
- Gavriil, R., 1853. Povestvovaniya o Novorossiyskom krae [Narratives about the Novorossiysk Area]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 3, pp. 81–129 (in Russian).
- Ivanov, P. A., 1904. K istorii zaporozhskikh kozakov posle unichtozheniya Sechi [To the history of the Zaporozhian Cossacks after the destruction of the Sich]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 25, pp. 20–40 (in Russian).
- Klimov, P., 1867. Materialy dlya istorii Zaporozh'ya. Nikopol' [The Materials for the history of Zaporizhzhia. Nikopol]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 6, pp. 523–539 (in Russian).
- Lepiavko, S., 2000. Formuvannya svitohlyadnykh zasad ukraiyins'koho kozatstva (ponyattya "kozats'koho khliba" v ostanniy tretyni XVI st. [Formation of ideological principles of the Ukrainian Cossacks (the notion of "Cossack bread" in the last third of the XVI century)]. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi: Studiyi z istoriyi XI–XVIII stoliť* [Ukraine in Central and Eastern Europe: Studios on the history of the 11th – 18th centuries], issue 1, pp. 143–158 (in Ukrainian).
- Narizhnyi, S., 1942. Odes'ke tovarystvo istoriyi y starovyny [Odessa Society of History and Antiquities]. *Pratsi Ukrayins'koho istorychno-filolohichnoho tovarystva v Prazi* [Works of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague], vol. 4, pp. 215–233 (in Ukrainian).
- Sas, P., 2007. Voyennyi promysel zaporiz'kykh kozakiv (persha polovyna XVII st.) [Military fishery of the Zaporozhian Cossacks (the first half of the 17th century)]. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi (z naydavnishykh chasiv do kintsya XVIII st.)* [Ukraine in Central and Eastern Europe (from ancient times to the end of the 18th century)], issue 7, pp. 167–196 (in Ukrainian).
- Skal'kovskiy, A., 1844. Sravnitel'nyy vzglyad na Ochakovskuyu oblast' v 1790 i v 1840 godakh [A comparative view of the Ochakov region in 1790 and in 1840]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 1, pp. 257–275 (in Russian).